

19. YÜZYILDA BİR ABAZA TOPLULUĞU: PSHULAR

Hazırlayan: L.İ. Çüjba¹
Çeviren: Murat Paşu

Bzıp nehrinin üst kesimlerinde, dağlarda yaşayan bir Abaza topluluğu olan Pshular, 1840 yılında Abhazya yöneticisi Mihail Çaçba'nın (Şervaşidze) yardımıyla Rus Çarlığı'na boyun eğdirildiler. Halk çara bağlılık yemini etti. Bu dönemde Pshu'nun nüfusu 400 ila 500 haneydi ve Karadeniz Kıyı Hattı Komutanı General İ.R. Anrep'in savaş bakanına gönderdiği 6 Haziran 1842 tarihli raporuna göre "Abhazyalı bütün kaçakların sığınma yeri idi".²

Pshular, Çarlığın atadığı yöneticilere itaat etmediler ve bu yüzden tenkil müfrezeleri tarafından acımasızca ezildiler. 1843 yılında yapılan, başında M. Şervaşidze'nin bulunduğu bir harekâtla Pshular itaat koşullarını kabul etmek zorunda kaldılar. Buna göre *Pshu'da Çarlığa düşman kişiler yaşamayacak, bütün Rus ve Abaza kaçaklar teslim edilecek ve bundan sonra da aynı şekilde iade edilecekti.* (Aynı yerde, s. 393)

1859 yılında, Abhazya'daki birliklerin komutanı Loris-Melikov'un komutası altında, Abaza feodallerinin milis güçlerinin de katıldığı bir müfreze Pshu'ya çıktı. Tuğgeneral Loris-Melikov Sohum'da 2 piyade taburu, 1 dağ topçu taburu, 4 roket kundağı, Abhazya Okругu milislerinden 5 süvari bölüğü, Atsı köyü çevresinde 6 süvari bölüğü ve Guma köyünde de 6 Tsebelda süvari bölüğü topladı; 22 Ocak'ta birlikleriyle Sohum'dan çıkarak Gumista nehrine geldi. 23 Ocak'ta Abhazyalı milislerini Açandara köyüne gönderdi, Tsebelda milislerine de saldırıya hazır olmalarını emretti; kendisi ise Pshularla yapılan görüşmeleri daha yakından izlemek için Atsı köyüne gitti. "Her iki milis gücünün hareketiyle oluşacak manevi etkinin" Pshuların sığınaklarından çıkıp *amanat*³ verme kararlarını hızlandıracağını umuyordu. Loris-Melikov düzenli birlikleri Psırsta nehrine, Abhazyalı milislerini ise Apsta vadisine sevk etti. 28 Ocakta bir Pshu heyeti Atsı köyüne geldi, 29 Ocak'ta da sadakat yemini etmeyi ve *amanatları* teslim etmeyi kabul ettiler. 30 Ocak'ta müfreze Sohum'a geri döndü. Pshularla yapılan görüşmelerde M. Şervaşidze büyük başarı gösterdi; nüfuzu bu işin başarıyla bitmesinde etkili oldu ve böylece Pshuları silah zoruyla iktidara boyun eğdirmek için verilmesi kaçınılmaz kayıpları önlemiş oldu. Bunun için elmas St. Aleksandr Nevski nişanıyla ödüllendirildi.

Ancak bu müstakil harekât özgürlüğüne düşkün Pshuların itaat etmelerini sağlayamadı. Bu yüzden, Abhazya'da ve genel olarak Güney Kafkasya'nın sahil kesiminde tutunabilmek için Kutais Genel Valiliği'nde konuşlandırılmış birliklerin asıl kısmı Pshu'ya giden bir yol açmaya başladılar. Amaç orada tutunmak ve Ahçıpsu'ya, oradan da Cigetlere (Sadz) ulaşan bir yol açmaktı. Komşuları Ubıhlar ve Cigetler tarafından teşvik edilen ve Abazalardan gelecek yardıma güvenen Pshular Ubıhlarla birleşerek Sohum'dan 25 verst⁴ mesafede bulunan Tuğgeneral Kolyubyakin'in müfrezesini kuşattılar. 30 Haziranda da yol yapımında çalışan işçileri koruyan müfrezeyle saldırdılar. Müfrezeyle en şiddetli çarpışma 4 Temmuz'da oldu; işçiler de (yaklaşık 4 bin kişi) müfrezenin yanında çatışmaya katılmak zorunda kaldılar. Abhazya halkı bir süre sakin kaldı, fakat köylerde yavaş yavaş dalgalanma başlayınca

¹ L.İ. Çüjba, Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi İstifade Şubesi Yönetici Yardımcısı

² Dzidzariya G.A., Narodnoye hozyaystvo: sotsialniye otnoşeniya v Abhazii, XIX. v. (Halk Ekonomisi: 19. Yüzyılda Abhazya'da Sosyal İlişkiler), Sohum, 1958, s. 392.

³ Amanat: Bağlılıklarını sağlamak için soylulardan alınan ve genellikle askeri okullara gönderilen çocuk. (ç.n.)

⁴ 1 verst 1,06 km. (ç.n.)

müfreze komutanı, ciddi bir tehlikeye maruz kalmamak için ağustos başından önce müfrezeyi Sohum'a çekmek zorunda kaldı.

Müfrezenin askeri faaliyet kayıtlarından, 1860 ağustosunun 6'sından 24'üne kadar olan faaliyetleri izleniyor. 6 Ağustosta hat taburlarının 6 avcı ve 4 hat bölüğü, 1 dağ topçu takımı, Sohum Garnizonu, 1 roket takımı, 14 günlük erzakla (çadırsız ve yüksüz) 3'ncü Don Kazak Alayı'nın yarım süvari bölüğü bir araya getirilerek bir müfreze toplandı. Ayrıca Pshu'ya giden yollardaki bazı noktaları tutmaları için Tsebelda⁵ ve Dal'den milisler çağrıldı. Pshular, kendilerine katılan Ciget (Sadz) ve Ubıhlarla birlikte savunmaya hazırlandılar. Ağaç barikatlar kurdular, ailelerini ve mallarını güvenilir yerlere sakladılar. Fakat 17 Ağustosta Pshuların silahlı direnişi 10 dakikada dağıldı.

1860'da Pshu'ya düzenlenen bu harekât halkı itaat etmek zorunda bıraktı. Fakat birlikler oradan ayrılır ayrılmaz Pshular, askeri faaliyet raporundan izlendiğine göre, *yeniden düşmanca tutumlarına başladılar ve "amanat verme" konusunda verdikleri sözü tutmayı düşünmüyorlardı.*

Fakat Pshu'nun önde gelenleri itaat etmek istediklerini, bütün prens ve diğer soylu ailelerden *amanat* teslim etmeye, komiseri tanımaya ve onun idaresine itaat etmeye, topraklarında yol yapılmasına direnmemeye razı olduklarını bildirmişlerdi.

Kuzey Kafkasya halklarına karşı 1860'ların başında yapılan en kararlı faaliyetler, onların Osmanlı İmparatorluğu'na göç ettirilmesiyle sonuçlandı. Pshu'dan 4000, Ahçıpsu'dan da yine 4000 kadar kişi göç ettirildi. Pshu'ya ve Ahçıpsu'ya boyun eğdirmek için Tuğgeneral Şatilov komutasında hat taburlarının 28 bölüğü, 1 istihkâm takımı, 4 dağ topu ve 2 düzensiz süvari bölüğünden oluşan bir müfreze ile Tümgeneral Svyatopolk-Mirski komutasında 8 seçme tabur ve 1 yaya milis bölüğünden oluşan Ahçıpsu müfrezesi yola çıkarıldı. Müfrezelerin izlediği yol üzerinde bulunan Sadzlar (Cigetler) göç etmeye hazır olduklarını bildirdiler. Daha sonra Aybga ahalisi geliyordu. Fakat onlar Ahçıpsularla birlikte Psou vadisinde tahkimat yaparak Pshu müfrezesini durdurdular. Ancak gelen takviye birlikleriyle Aybgalılara 10 Mayıs 1864'te boyun eğdirildi. 16 Mayıs'ta müfreze Atsha dağı üzerinden Ahçıpsu'ya yöneldi, 19 Mayıs'ta Ahçıpsu-Gbaada topluluğunun merkezine kadar yol döşenmişti. 20 Mayıs'ta dört müfreze de vadiye gelmiş bulunuyordu. Ahçıpsular böylece kuşatılmış oldular ve *birliklere karşı herhangi bir direniş gösteremeyecek durumda bırakılmış olduklarını görerek* nisanda boyun eğdirilen Pshularla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'na gitmek üzere denize doğru inmeye başladılar.

Dağlılara boyun eğdirme harekâtına katılan müfrezeler, 21 Mayıs 1864'te Kafkas-Rus Savaşı'nın sona ermesi dolayısıyla Gbaada vadisinde *Tanrı'ya şükran ayini* düzenlediler.

Pshuların göç ettirilmesinden sonra Pshu'da, 17 aileden oluşan ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar burada kalan Marinskoye adında bir Rum yerleşimi kuruldu (1867). Sonradan Rumlar da Osmanlı İmparatorluğu'na göç ettirildiler. 1874'e kadar Pshu'da 4'ncü Kafkas Hat Taburu bulundu. Karargâhların Sohum'la irtibatı için arada araba yolu kurulmuştu. Hiç onarım görmeyen bu yol bir süre sonra patıkaya döndü; Rumlar göç ettirilinceye kadar kullanıldı.

Kafkasya Genel Valisi 1879'da, boşaltılan toprakların cazip şartlarda zorunlu iskânı hakkında bir kararname yayınladı. Kararnamede, *"günümüzde Pshu vadisinde ve Tsebelda'da boş topraklar vardır. Yaklaşık tahmine göre bu topraklara 750 aile kadar Rus yerleşimci yerleştirilebilir"* deniyordu. Kafkas Askeri Dairesi birlikleri komutanının 1882-1890 yılları notlarında. Pshu'da, Lata, Ajara vadilerinde ve Dal vadisinde bulunan boş toprakların Herson ve Çernigov eyaletleri köylülerinden temsilciler tarafından incelendiği ve yerleşim için çok uygun bulunduğu belirtiliyor.

⁵ Abhazy'nın dağlık Tsabal bölgesine Rusçada Tsebelda denmektedir. (ç.n.)

Fakat yol olmaması temsilcileri buraya yerleşmekten vazgeçmeye zorladı. Bir süre sonra bu engeli ortadan kaldırmaya yönelik tedbirler alındı ve Abhazya'nın boş toprakları göçmenler tarafından iskân edilmeye başlandı.

Aşağıda yayımlanan *“Karargâh Yüzbaşısı Lisovki'nin 9'uncu Karadeniz Hat Taburu'nun Ana Sıradağlardan Kafkasya Hattı'na Geçiş Notları”* Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi'nde (RGVIA) bulunmaktadır. Aralık 1842 tarihine ait bu belge Yüzbaşı Lisovski'nin Açandara köyünden Pshu topluluğuna doğru izlediği güzergâhın ayrıntılı coğrafi ve iklimsel tasvirini içermektedir. Tasvirde birçok nehir, dağ ve vadi adına rastlanmaktadır. Pshu bölgesi, burada bulunan köyler, sakinleri ve yaşam tarzları hakkında ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Şimdi Pshu'da yaşlı insanlardan oluşan birkaç aile yaşamaktadır.

KURMAY YÜZBAŞI LİSOVSKİ'NİN 9'UNCU KARADENİZ HAT TABURUNUN ANA SIRADAĞLARDAN KARADENİZ HATTINA GEÇİŞ NOTLARI

Ana sıradağlardan geçen boğaz Büyük Laba'nın üst kesimlerinde bulunuyor. 15 Ekim 1842'de, Abhazya hükümdarı Tuğgeneral Mihail Şervaşidze'nin (Çaçba) ikametgâhı olan Soğuksu köyünden Açandara köyüne doğru yola çıktım.

Açandara köyü Bzıbrışha denilen bir dağın eteğinde, Apsta nehrinin sağ kıyısında, Karadeniz sahilinden 20 verst mesafede kurulmuştu. Açandara köyünden itibaren Apsta nehrinin sağ kıyısı boyunca akıntı yönünde yukarıya doğru yoluma devam ettim ve sabah saat 8'den akşam 4'e kadar bu derenin en üst kesimine vardım. Açandara'dan Apsta'nın kaynaklarına doğru giden yol tekerlekli araçlar için son derece zorlu. Yol, Apsta'nın kıyısındaki kayalıkların yamaçları boyunca ilerliyor ve Abhazya'nın Pshu (Küçük Medovey) topluluğuyla kuzey sınırını oluşturan Bzıbrışha dağının en tepesine kadar çıkıyor. Bzıbrışha'nın sırtından, dağların yamaçlarından inen çok dik ve kayalık, dolambaçlı, dar bir patikadan akşam 7'ye doğru Pshuların yaşadığı Bzıb vadisine indim. Pshu topluluğu sayıca fazla değil. En çok 500 hane oluyorlar. Pshular Abaza kabilelerinden biri, dilleri Abazaca, inançları putperestlik. Pshularda en önde gelen yeri prens ailesi Marşanlar tutuyor. Prens Temurkva Masıpa Marşan ve oğlu Pşmaf toplumda en büyük saygıyı görüyorlar. Pshuların silah donanımları kötü ve orta derecede savaşçılar. Topluluk en iyi ihtimalle, geleneksel Dağlı silahlarıyla silahlanmış en çok 300 yaya savaşçı çıkarabilir. Pshu ekonomisinin ana kolunu tarım ve hayvancılık oluşturuyor; fakat iklimin sertliğinden dolayı çok kötü durumda. Pshular Bzıb nehri vadisinde, nehrin her iki tarafında ve sağ tarafından ona karışan Bevsa nehri boyunca yaşıyorlar. Pshu köyleri şunlar: Amezinha (Prens Masıpa Temurkva Marşan'ın ikametgâhı), Reşaus, Ahtsla, Aça, Dombiha, Dzıbnı, Agdern, Horca, Ritsaa, Timagu, Bahripş.

Pshu topluluğu 1841'de Abhazya hükümdarının aracılığıyla gönüllü olarak Rus hükümetinin himayesine girdi.⁶ Pshular o zaman imparatora bağlılık yemini ettiler ve itaatlerinin teminatı olarak *amanat* verdiler. Bunlar Abhazya hükümdarının korumasında bulunuyorlar. Ahtsla köyü yakınında Bzıb nehrini geçtikten sonra, sağ kıyıdan akıntı boyunca Agder köyüne kadar 8 verst Pshu'da yol aldım. Agder'den itibaren Bzıb'ı sağıma aldım ve nehirde ayrılarak Bevsa nehrinin sol kıyısından akıntı boyunca yukarıya doğru iyi bir yoldan 6 verst kadar ilerleyerek Nalkuba vadisine geldim. Nalkuba'da Bevsa nehrine sağ tarafından Agura nehrini karıştırıyor. Agura, Pshu'yu batıda Ahçıpsu (Büyük Medovey) topluluğundan ayıran Ahçıpsuan dağlarından başlıyor. Nalkuba'dan Agura boyunca yukarıya doğru sol kıyı boyunca iyi bir yoldan 5 verst kadar ilerleyerek Mıda deresinin sol yanından Agura'ya karıştığı yere geldim. Agura'yı bırakıp Ahbırts deresinin çıktığı bir vadiye girdim; bu dere sol tarafından Mıda deresine karışıyor. Ahbırts deresinin kıyılarından 4 verst kadar ilerleyerek ana sıradağlara ulaştım. Ahbırts deresi boyunca yol, derenin ağzından Mıda'ya kadar ve Ahbırts geçidi yakınında kaynağını aldığı ana sıradağlara kadar oldukça iyi; biraz taşlık, fakat geniş bir vadiye ilerliyor ve belli belirsiz Ahbırts geçidine doğru yükseliyor. Ahbırts geçidine çıkış ana sıradağların güney tarafında oldukça rahat. Kuzey tarafındaki iniş ise daha dik, fakat çok zahmetli değil. Bana eşlik eden Dağlılardan aldığım bilgiye göre bu geçitte yazın çok az miktarda kar kalıyormuş. Yaz zamanında kar kalmışsa bile, o da daha çok kuzeye dönük dik yamaçlı vadilerde oluyormuş. Ben de bizzat hemen geçidin yanında *Rhododendron Caucasicum* ve *Azalca Pontica* çalılarını fark ettim. Buradan da Ahbırts geçidinin, Karadeniz seviyesinden en fazla 6 bin fut⁷ üzerinde olduğu yargısına varıyorum Ana sıradağları Ahbırts geçidinden 20 Ekim 1842 günü öğlen ikide geçtim ve bu geçide çıkarken olduğu gibi inerken de büyük miktarda kar buldum. Öyle ki yukarıda sözü edilen ve iki küsur arşın boyu olan çalı

⁶ Yazar bir ayrıntıyı gözden kaçırmış; Pshu 1840 yılında Rusya hâkimiyetini kabul etti. (RGVIA f. 395 Op. 96 D. 218 L.1-2)

⁷ 1 fut 30.48 cm. (ç.n.)

bitkiler zirvelerde zor fark ediliyordu. Daha doğrusu onları yol alırken kürüdüğümüz karın içinde gördüm. Geçidin en yüksek noktasında kar azdı, çünkü rüzgârdan kar birikmiyordu. Fakat ayaz ve tipi o kadar sertti ki geçitte ana sıradağlara doğru ilerlerken yağmurdan ıslanan giysilerimizin buzla kaplanması üç dakikadan fazla sürmedi. Ahbirts geçidinin yanında, ana sıradağların kuzey tarafından itibaren Büyük Laba kaynağını alıyor. Adzapş, Sañçara ve Menera kolları Büyük Laba'nın en üst kesimini oluşturuyorlar. Bu dereler Ahbirts geçidine yaklaşık 8 verst mesafede birleşerek artık Büyük Laba adı altında akmaya başlayan bir nehir oluşturuyorlar.

Adzapş deresinin sol kıyısında, Ahbirts geçidine 5 verst mesafede geniş yatağının bütün dibini ve kıyılarını demir oksidiyle kaplayan güçlü bir maden suyu kaynağına rastlanıyor. Bu su Kislovodsk'taki Narzan suyuyla aynı özellikleri taşıyor gibi görünüyor; tadı ve kuvvetli gazı bunu gösteriyor. Adzapş'ın Sañçara ve Menera ile birleştiği yerden 3 verst mesafede, esas olarak *Abies Enulsa* türü köknar ağaçlarından oluşan bir orman başlıyor. İlk gecemi bu ormanda, Ahbirts'tan yaklaşık 12 verst uzaklıkta Büyük Laba'da geçirdim. Ahbirts'tan ilk gecelediğim yere kadar olan yaklaşık 12 verstlik yol Laba'nın sol kıyısından ilerliyor ve geçitten iniş dışında atlılar için bile oldukça iyi sayılır. Laba'da ilk gecelediğim yerden itibaren Zaadan vadisi başlıyor. Zaadan, genişliği 1 ila 2,5 verst, uzunluğu 30 verst kadar olan geniş bir vadi. Zaadan vadisinin ortasından Laba nehri akıyor. Burada bazı küçük dereleri, aşağı kesimlerde sağ tarafından Gioy, Gern ve Arneuta nehirlerini, sol tarafından da Mıda ve Mamhurts nehirlerini alıyor. Zaadan vadisini oldukça yüksek, fakat sadece zirveleri dik dağlar çevreliyor. Bu dağların alt şeridi köknar, çam, akağaç, meşe ve kayın ormanı ile kaplı. Zaadan ormanlarında en başta geyik ve Kafkas bizonu (zubr) çok bol bulunuyor. Bu hayvanı Abazalar ve Kuban Dağlıları *adombey* diye adlandırıyorlar.

Dağlıların sözlü efsanelerine göre, yaklaşık 50 yıl önce Zaadan'da bazı Tsebelda ve Ahçipsu prensleri yaşıyordu. Vadinin bu halkının izleri şimdi de görülüyor. Zaadan'da üç veya dört desyatınlik⁸ bir arazide kendi kendine yetişmiş çavdar buldum. Bu çavdarın yetiştiği yerde toprağın sürülmüş olduğu fark ediliyordu. Bahsettiğim çavdar insan eliyle ekilmiş gibi sık yetişmiş, sapları bir insan boyunda, başakları büyük ve taneleri iri. Dağlıların anlattığına göre burada yaşayan Tsebeldalılar ve Ahçipsular iki nedenden buradan çıkmışlar. Birincisi, iklimin sertliğinden; ikincisi ise kış aylarında ulaşımın son derece zor olması. Kar ve tipi batıdan komşu kavimlere giden bütün yolları ekimden nisana kadar kapatıyor.

Çok güzel bir yol tüm Zaadan vadisini geçerek Laba'dan aşağıya doğru iniyor; Zaadan boyunca Laba'nın her iki kıyısında sular taşkın halinde akıyor ve her yerde nehir geçitleri var. Fakat bu vadinin sonunda, Ahbirts geçidinden 40 verst uzaklıkta Laba vadisi daralıyor. Devasa granit dağlar birçok yerde Laba'nın üzerine sarkıyorlar ve Zaadan vadisinin kayalarıyla sıkıştırılan nehir, yaklaşık 16 verst olağanüstü bir hızla taş yatağından akıyor. Bu mesafe boyunca Laba kıyılarında ne bir geçit ne de bir yol var. Zaadan'dan gelen yol Laba'dan ayrılıyor ve bu nehirle Urup arasında bulunan dağların sırtından ilerliyor; fakat bu yol sadece yazın geçilebilir. Kışın atlılar için buradan geçme imkânı hiç olmadığı gibi yayalar da bu yoldan geçemezler. Ben bunu bizzat denedim. 2 Ekim'de Laba'dan ayrılarak bu yolu çıkmaya başladım, fakat tipi ve derin kar beni arkadaşlarımla birlikte tekrar Laba'ya inmek zorunda bıraktı. Daha iyi bir yol olmadığından Zaadan'ın bittiği yerden itibaren Laba boyunca ilerlemek zorunda kaldık. Olağanüstü tehlikelerle, aşağıda köpürerek akan Laba'nın üzerine eğilmiş veya dimdik yükselen granit kayaların birinden diğerine tırmanarak ilerledik. Laba'nın sol kıyısındaki kayalıklarda yaptığımız bu 30 verstlik (Laba'nın akıntısı boyunca doğrudan en fazla 15 verst, fakat kayalıklardaki iniş-çıkış ve dolaşmalarla birlikte 30 verst sayıyorum) olağanüstü zor geçişi, hızlı hareket etmemize rağmen erzak azlığından ancak iki günde gerçekleştirebildik.

⁸ 1 desyatın 1.09 hektar (ç.n.)

Zaadan'dan itibaren yaklaşık 15 verst boyunca Laba nehri sağ tarafından önemli bir dere almıyor, sol tarafından ise Damhurts (Mamturts) deresi karışıyor.

Ahbırts geçidinden Laba boyunca yaklaşık 57 verst ilerledikten sonra nehir, bundan sonra biraz genişliyor. Buradan itibaren Laba'nın sol kıyısı boyunca inişli çıkışlı, fakat düzenli bir yolu 8 verst izleyince, yani Ahbırts geçidinden 65 veya 70 verst sonra, bu nehrin sağ kıyısında Tam topluluğunun köyü bulunuyor.⁹ Bu köy tespit edebildiğim kadarıyla en fazla 350 hane. Tam topluluğunun dili Abazaca, fakat hepsi Çerkesçe de konuşuyor; inançları Müslümanlık. Tam topluluğunun bu köydeki ileri gelenleri Marşan prensleri Zoorumlar; bu prensler Tsebelda, Pshu ve Ahçıpsu Marşanlarıyla akrabalar. Tam köyünün arazisi savunmaya oldukça elverişli, halkı da iyi ve yeterli derecede silahlı. Bu köyün Laba'nın aşağısındaki çıkışı tomruklarla, moloz taşlarıyla, ağaç yığınakla tahkim edilmiş ve kapısında nöbetçiler var; geçtiğim sırada içlerinde silahlı adamlar gördüm. Bu yığıntıdan bir verst ötede, Laba üzerinde bir köprü bulunuyor. Bu köprüden nehrin sol kıyısına geçtim ve Küçük Laba yönüne, yani kuzeybatıya doğru 25–30 verst kadar ilerledim. Kızılbek topluluğunun köyüne geldim; oradan da 25 Ekim gecesi Ahmetogorskoye istihkâmına ulaştım.

*Kurmay Yüzbaşı Lisovski*¹⁰
29 Aralık 1842, Stavropol

Kaynak:

Eho Kavkaza, No 3 (6), 1994, s. 51–53.

Kafkasya Yazıları, Sayı 5, Sonbahar 1998.

⁹ Bu köy 1860'larda Anadolu'ya yerleşmiştir. Samsun'un Havza ilçesine bağlı Cevizlik (Hurdaz) köyü. Halk arasında 'Tamkıt' ('Tam köyü') adı da bilinmektedir. (ç.n.)

¹⁰ Lisovski Fediks Yakovleviç, 1806 yılında doğdu. Gizli "Priverjentsı Oteçestva" (Vatana Sadıklar) örgütüne katılmaktan 1828'de Vilensk Üniversitesi'nden atıldı ve Kafkasya'ya (Abhazyaya) 44'ncü Yeger (Avcı) Alayı'na er rütbesiyle askerlik hizmetine gönderildi. Görevinde ve Dağlılara karşı gösterdiği başarılarından dolayı 1834'te astsubaylığa (unterofitser), 1836'da asteğmenliğe (praporşçik), 1839'da kıdemsiz teğmenliğe (podporuşik), 1840'ta teğmen (poruşik) ve 1841'de de karargâh yüzbaşılığına (ştabs-kapitan) terfi ettirildi. Birçok ödül ve nişan aldı. Karadeniz Kıyı Hattı Komutanı Gen. Yaver İ.R Anrep, Müstakil Kafkasya Kolordusu Komutanı A.İ. Neydgar'ta gönderdiği 22 Ekim 1842 tarihli raporunda Lisovski'nin Tsebelda'da komiser olarak 4 yıl bulunduğunu, yerel adetleri, Abazaca ve Gürcüceyi bildiğini, bu yörede yerlilerin ileri gelenleri arasında özel bir konum ve saygı kazandığını belirtiyor. "Onun kişisel nitelikleri ve yetenekleri hakkında övgüden başka bir şey söyleyemem. İstihbaratı biliyor, bu bölgede birçok cesur ve zor keşif gezisi yaptı."

F.Lisovski Kafkas Sıradağlarını iki kez geçti. İlk olarak Abhazyaya'dan Dal ve Tsebelda üzerinden Karaçay'a, ikinci olarak da Açıdara'dan Pshu üzerinden kuzeye geçti. Abhazyaya'da 15 yıl görev yaptı.